

UDK:94:908.396

*Ximaydullo SAYFULLAYEV,
O'zbekiston Milliy universiteti o'qituvchisi*

QarDU professori, tarix fanlari doktori B.Eshov taqrizi asosida

HISTORICAL DYNAMICS OF FINANCIAL PERFORMANCE INDICATORS OF COTTON GINNING ENTERPRISES OF THE FERGANA REGION AFTER THE SECOND WORLD WAR

Annotation

In this article, the development of cotton growing in the Uzbek SSR after the Second World War and the transformation of the cotton ginning industry into a separate branch of the first processing of grown cotton were studied using the example of the Fergana Valley. In particular, the economic dynamics of the products manufactured by these cotton ginning enterprises were analyzed in detail.

Key words: Cotton ginning plant, Poytug, procurement points, Serovo plant.

ИСТОРИЧЕСКАЯ ДИНАМИКА ПОКАЗАТЕЛЕЙ ФИНАНСОВОЙ ЭФФЕКТИВНОСТИ ХЛОПКООЧИСТИТЕЛЬНЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ ФЕРГАНСКОЙ ОБЛАСТИ ПОСЛЕ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Аннотация

В данной статье на примере Ферганской долины изучено развитие хлопководства в Узбекской ССР после Второй мировой войны и превращение хлопкоочистительной промышленности, первой обрабатывающей выращенный хлопок, в отдельную отрасль. В частности, была подробно проанализирована экономическая динамика продукции, производимой этими предприятиями хлопкоочистительной промышленности.

Ключевые слова: Хлопкоочистительный завод, Пойтут, заготовительные пункты, Серовский завод.

IKKINCHI JAHON URUSHIDAN SO'NG FARG'ONA VILOYATI PAXTA TOZALASH SANOATI KORXONALARINING MOLIVAVIY SAMARADORLIK KO'RSATKICHLARINING TARIXIY DINAMIKASI

Аннотация

Mazkur maqolada Ikkinchi jahon urushidan so'ng, O'zbekiston SSR da paxtachilikni rivojlantirish va yetishtirilgan paxtaga birinchi ishlov beruvchi paxta tozalash sanoatining alohida tarmoqqa aylanishi Farg'ona vodiysi misolida o'rganildi. Jumladan, paxta tozalash sanoati korxonalarining ishlab chiqargan mahsulotlari iqtisodiy dinamikasi atroflicha tahlil qilindi.

Kalit so'zlar: Paxta tozalash zavodi, Poytut, tayyorlov punktlari, Serovo zavodi.

Kirish. Ikkinchi jahon urushi oxirlariga kelib, nafaqat paxta, balki boshqa qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yetkazib berish og'ir bo'lgan 1944 yildayoq respublika zimmasiga paxta yetishtirish va paxtachilikni urushdan oldingi darajaga qaytarish vazifalari qo'yila boshladi. 1944 yil 13 sentabrda VKP (b)MK O'zKP(b) Andijon viloyati ishi to'g'risida" gi masalani ko'rib chiqdi[1]. Mazkur qarordan keyin paxta tozalash sanoati ko'rsatkichlarini urushdan oldingi darajaga olib chiqish maqsadida urush davrida faoliyati to'xtab qolgan va ishlab chiqarish faoliyati susaygan paxta tozalash zavodlari va punktlarini qayta ishga tushirish va ta'mirlash ishlari olib borila boshlandi. Bu esa O'zbekiston SSR da paxta yetishtirish uchun ekin maydonlarni kengayishi va paxta xomashyosiga ishlov berishni talab qilardi, paxtachilik va paxta tozalash sanoatiga e'tiborni kuchaytirardi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Respublikada 1946-yil 30-noyabr holatiga ko'ra 1 mln 147.8 tonna miqdorida paxta xomashyosi yig'ishtirib olindi. Shu bilan davlat oldidagi paxta tayyorlash rejası bajarildi. 1947-yilda esa paxta tayyorlash rejası bajarilmay qoldi [2].

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotning uslubiy asosini obyektivlik va tarixiylik prinsipi, fenomenologik va germeneytik yondashuvlar, tizimlashtirish usullari tashkil etadi. Shuningdek, maqoladagi ma'lumotlarni tahlil etishda statistik usuldan ham foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Andijon viloyatidagi paxta tozalash korxonalari kontingenti Farg'ona va Namangan viloyatlariga nisbatan ancha yuqori bo'lgan. Namangan

viloyatida esa korxonalar nisbatan kam bo'lsa-da, ishlab chiqarishdagi samaradorlik yuqori darajada edi. 1948-yilda Chust va Namangan zavodlari shuningdek, Namangan DES belgilangan rejani ortig'i bilan bajargan bo'lsa, ob-havoning keskin o'zgarishi tufayli respublikada bir qator zavodlar davlat planini to'ldira olmay qolgan edi [3].

Ammo, Namangan viloyat trestining Norin, Uchqo'rg'on zavodlari belgilangan rejani bajarishda bir qator qiyinchiliklarga duch kelgan edi. Jumladan, texnik uskunalar eskiligi va Namangan viloyati Norin zavodiga Andijon viloyatiga qarashli bo'lgan tayyorlov punktlaridan 5000 tonna paxta xomashyosini ham qabul qilishi kabi omillar sabab bo'lgan edi [4]. Bu esa albatta ishlab chiqarish hajmiga ham ta'sir qilgan edi. Jumladan, rejalashtirilgan lintdan 85 foizi bajarildi. Ya'ni, 2146 tona lintdan 1843 tonna lint olindi. Viloyat trestidagi 6 ta paxta tozalash zavodidan 2 tasi: Norin va Uchqo'rg'on paxta tozalash zavodi yuqori ko'rsatkichlarda tola ishlab chiqarayotgan edi. Shu o'rinda paxta tozalash sanoati korxonalarining urushdan keyin paxta xomashyosini qayta ishlashning kengayishi va to'quv fabrikalarida yuqori samaradorlikka olib keldi. To'qimachilik sanoati vaziri Nusratov 1947-yilda Respublika bo'yicha 1946-yilga nisbatan 158 mln so'm miqdorida ko'proq mahsulot ishlab chiqarilganini alohida ta'kidlab o'tgan edi[5].

Kolxozlar va paxta zavodlari o'rtasidagi kontraktatsiya shartnomalari tuzilib, unda kolxozlar zavodlarga belgilangan tartibda paxta yetkazib bergan. 1949-yilda O'zbekiston SSR da 500 ta kolxoz va 35 ta paxtani chigitdan ajratadigan paxta

tozalash zavodlari faoliyat ko'rsatayotgan edi. Shu o'rinda Farg'onada 6 ta paxta tozalash zavodiga 100 ta kolxoz, Namangan viloyatida 4 ta paxta tozalash zavodiga 60 ta kolxoz, Andijon viloyatida 5 ta paxta tozalash zavodiga 80 ta kolxoz birlashtirilgan edi [6]. Ushbu paxta tozalash zavodlarida ekiladigan urug' ham jiddiy tekshiruvdan o'tkazilgan va qishloq xo'jaligi vazirligi agronomlari bu masala bilan jiddiy shug'ullanishgan.

1950-yil O'zbekiston SSR da paxta tozalash sanoati tomonidan respublikadagi paxta tolasini qayta ishlash rejasini 102.1 foizga bajargan bo'lsa-da, lekin barcha korxonalar tomonidan rejaning bajarilishini ta'minlanmay qolgan edi.

1952-yilga kelib Farg'ona vodiysida paxta tozalash zavodlari soni beshtaga ko'paydi. Bular: Farg'ona viloyatidagi Serovo zavodi, Andijon viloyati Baytoq (Poytug') zavodi, Namangan viloyati Pop, Chortoq va To'raqo'rg'on zavodlaridir. Ushbu zavodlar yangi bo'lganligi sabab dastlabki yili xomashyoni qayta ishlash ko'rsatkichlari past bo'lgan. Jumladan, ishlab chiqarish hajmi Serovo zavodida 81.2 %, Baytoq zavodida 80 %, Pop zavodida 77 %, Chortoq zavodida 92 % va To'raqo'rg'on zavodida 94.7 % ni tashkil qilgan. 1950-1951-yillarda Farg'ona viloyati paxta tozalash zavodlari va punktlarida ishlab chiqarilgan paxta xomashyosi Ittifoqning markaziy viloyatlaridagi sanoat korxonalarida qayta ishlangan edi. Jumladan, Quva zavodi 10 ta vagon paxta tolasini Barnaul to'qimachilik korxonalariga yuborgan bo'lsa, Qo'qon paxta tozalash zavodi ham paxta xomashyosini Chelyabinsk va Chiboksar to'qimachilik korxonalariga jo'natgan edi [7].

Farg'ona shahridagi 1 va 3 sonli paxta tozalash zavodi 1952-yil rejasini 108.6 foizga bajarib, mahsulot tannarxini 676 so'mga kamaytirgan edi.

Paxta tozalash sanoati korxonalarining iqtisodiy va mehnat samaradorligini oshirish maqsadida turli mehnat musobaqalari o'tkazilib turilgan. 1952-yili noyabr oyi rejasini Farg'ona zavodining Sobirali Matkarimov boshchiligidagi brigadasi 135,5 foizga bajarib, ko'chma qizil bayroqni qo'lga kiritgan edi [8].

1952-yil 28-noyabr holatiga ko'ra paxta tozalash zavodlarining eng yuqori samaradorligi Qashqadaryo viloyatida 133.07 foiz va Buxoro viloyatlari 100.94 foizni tashkil qilgani holda, eng past ko'rsatkich Qoraqalpog'iston ASSRga to'g'ri kelgan edi. Farg'ona viloyati 76.80 foiz, Andijon viloyati 88.71 foiz va Namangan viloyatida 85.58 foiz ishlab chiqarish rejasini bajarilgan edi [9]. Bunda, albatta ekiladigan paxta maydonlari va paxta tozalash sanoat korxonalarining soni muhim o'rin tutardi. 1952-yil sentabr oyida Andijon viloyati partiya komitetining XIX syezdida sotsialistik majburiyat olinib, unga ko'ra viloyat 5 oktabrgacha 50-55 foiz, 7-noyabrgacha kelib esa viloyat paxta tayyorlash rejasini to'liq bajarilishi, paxta tozalash sanoati esa paxta qayta ishlashni 21-dekabrgacha to'liq tugallashi kerak edi. Viloyat rejasidan tashqari 4820 tona tola va 580 tona paxta momig'i tayyorlash, chiqindilarni qayta ishlash orqali 2660 tona paxta iqtisod qilinishi belgilangan edi [10].

Albatta, Andijon viloyatiga rejadani tashqari majburiyat yuklanishi ham bejizga emas. 1951-yil Andijon viloyat trestini belgilangan rejadani tashqari 2500 tona paxta tolasini ishlab chiqargandi [11].

Shuningdek, oziq-ovqat sanoatiga tegishli bo'lgan yog'moy zavodi ham paxta tozalash sanoati bilan uzviy bog'langan edi. 1957-yilda respublika bo'yicha 6 yog'moy zavodi paxta tozalash sanoatiga qo'shib yuborilgan edi. Shu yili O'zbekiston SSRda 102.9 % ga reja bajarilib, 211 mln rubl miqdorida mahsulot ishlab chiqarilgan edi. Farg'ona iqtisodiy rayoni rejani 102.9 % bajargan bo'lsa, Toshkent 102.8 %, Samarqand 103.5 %, Qoraqalpog'iston iqtisodiy rayoni 101.9 % ga bajargan edi.

1957-yil respublika 8134.4 mln rubl miqdorida paxta xomashyosini topshirish kerak edi. Lekin, 8070.5 mln rubllik mahsulot xomashyosi topshirildi. Ya'ni, 63.9 mln rublga teng kamomad ko'zga tashlandi. Jumladan, Samarqand iqtisodiy rayonida 21.6 mln rubl, Farg'ona iqtisodiy rayonida 44.4 mln rubl, Toshkent sovnarxozida 3.1 million, Qoraqalpog'iston iqtisodiy rayonida 1 mln rubl kamomad bo'ldi [12].

1954-yil SSR ministrlar soveti va KPSS markaziy komiteti tomonidan "O'zbekiston SSRda 1954-1958-yillarda paxtachilikni yanada rivojlantirish" to'g'risida maxsus qaror qabul qilindi. Qarorda O'zbekiston SSRda 1953-yilda urushdan oldingi paxta xomashyosining 70 % dan ortiq bo'lganligi ta'kidlab o'tildi. Shuningdek, 1954-yil O'zbekiston SSR 3 mln tona paxta xomashyosini topshirishi, 1958-yil esa bu ko'rsatkich 4.2 mln tonnaga yetkazilishi belgilandi. Bu esa paxta tozalash sanoati iqtisodiy samaradorligini oshirish bo'yicha bir qancha ishlar amalga oshirishni bildirardi.

1966-yil O'zbekiston SSR paxta tozalash sanoatida 3772205 tona paxta xomashyosi ishlab chiqarilgan bo'lsa shundan, 493394 tonnasi Farg'ona, 851919 tonnasi Andijon viloyat trestlariga to'g'ri kelardi. Respublikada 1297969 tona tola ishlab chiqarilib, Farg'ona trestida 180050 tona, Andijonda 288325 tona tola ishlab chiqarilgandi [13]. Bu ko'rsatkichlar Farg'ona vodiysiga nisbatan boshqa hududlarda doimiy o'sib borgan. Bu albatta yangi yerlarni o'zlashtirish yoki shu hududlarda paxta ekish jarayonlarini kengaytirish bilan bog'liq edi. Jumladan, Mirzacho'l hududlari, Qarshi vohasining o'zlashtirilishi va Quyi Amudaryo hududlarida ham paxta ekin maydonlarining kengaytirilishi, markazning doimiy bu jarayonni rag'batlantirishi tufayli amalga oshgan edi.

O'zbekiston SSR da tola ishlab chiqarish o'sish tendensiyalariga ega bo'lib, o'rtacha yillik miqdori 34.5 foiz tashkil etardi. Uni 36-37 foizga yetkazish orqali qo'shimcha 1-1.5 mlrd metr gazlama olish mumkin edi. O'z navbatida bunday miqdorda tola olish uchun 130-180 ming gektar yer maydoni va gektaridan 25 sentnerdan hosil olinadigan paxta yetishtirish kerak bo'lardi.

Paxta tayyorlash va qayta ishlashning amaldagi tizimi uning asosiy qismini tayyorlash punktlarida jamlashni nazarda tutardi. Xomashyoning 65 foizga yaqini kolxoz va sovxozlar tomonidan zavoddan tashqariga, bor-yo'g'i 35 % to'g'ridan-to'g'ri joylardagi tayyorlov punktlari va paxta zavodlariga yetkazib berilardi. Paxta yetishtiruvchi xo'jaliklar tayyorlash punktlaridan o'rtacha 7-8 km, tayyorlash punktlari esa paxta zavodlaridan 30-35 km, ayrim hollarda 100 km gacha masofada joylashgan edi. Xomashyo saqlanadigan joydan tashkari punktlardan ular asta-sekin deyarli yil davomida qayta ishlash uchun zavodlarga olib borilardi.

Qayta ishlash xarajatlari guruhiga quyidagilar kiradi: qadoqlash materiallari, asosiy ishlab chiqarish obyektlarida ishchilarning ish haqi, ijtimoiy sug'urta badallari, umumiy sex va zavod xarajatlari. Ular tola tannarxining umumiy tarkibida 3-4 foizni tashkil qilsa-da, mutlaq hisobda yiliga 86-90 mln rublni tashkil qilardi. Quritish va tozalash sexlari paxta yetishtiruvchi xo'jaliklardan kelayotgan paxta xomashyosining namligi va ifloslanishini standart me'yorlarga yetkazish uchun mo'ljallangan edi. Shuning uchun ham xarajatlar tola tannarxiga kiritilmaydi va ularning faoliyati natijalari bevosita paxta zavodlarining foyda va zararlarini xisobiga kiritiladi [14].

1960-1970-yillardagi hisobot ma'lumotlari shuni ko'rsatadiki, paxta tozalash sanoatida foyda va rentabellikning ma'lum bir pasayish tendensiyasi kuzatildi. Agar, 1964-yilda respublika bo'yicha 65.5 mln rubl miqdorda foyda olingan bo'lsa, 1966-yilda bu ko'rsatkich 13.9 mln rublga tushib ketgandi. 1969-yilda ham mazkur tarmoq zarar ko'rdi. 1970-yilga sanoat yana daromad keltira boshladi va 36.9 mln rubl foyda oldi.

Xulosa. Sovet ittifoqida asosiy paxta xomashyosini yetkazib beruvchi O'zbekiston SSRning ikkinchi jahon urushidan keyingi yillarda ayniqsa paxtachilik balki paxtaga birinchi ishlov beruvchi sanoat korxonalar soni ortib bordi. Jumladan, bu borada O'zbekiston SSRda Farg'ona vodiysining serunum hududlari va bir qator to'qimachilik korxonalarining mavjudligi, ushbu hududda bir qancha paxta tozalash zavodlari, paxta tayyorlash punktlari tashkil etildi.

Mavjudlari kengaytirildi. 1965-yil O'zbekiston SSR da paxta tozalash sanoati vazirligining tashkil etilishi ham bejiz emasdi. Bu esa paxta tozalash sanoatining nafaqat O'zbekiston SSR, balki Ittifoqda ham o'rni ortib borayotgandan dalolat beradi. Shu o'rinda paxta tozalash sanoat korxonalarining paxtaga ishlov berishning ortib borishi, iqtisodiy ko'rsatkichlar va dinamikasining ortib borishida muhim rol o'ynadi.

ADABIYOTLAR

1. ЎзМА, Р-2099, 4-рўйхат, 482-йиғмажилд, 94-варақ
2. Маҳмудов А ва бошқалар. Фарғона области (Тарихий-иқтисодий справочник.) (Ф.Шамсидинов таҳрири остида) Т.:Ўзбекистон. - 1974 .
3. Правда, 1944 й. 14 сентябр
4. Қизил Ўзбекистон 1952 йил 1 март . 52 сон
5. Правда Востока . 1948 йил. 16 январь.
6. ЎзМА, Р-2099-жамғарма, 4 рўйхат, 202-иш, 1-варақ.
7. ЎзМА, Р-2099-жамғарма, 4-рўйхат, 202-иш, 16-варақ.
8. Қизил Ўзбекистон газетаси 1 январ . 1 сон.
9. ЎзМА, Р-2099, 4-рўйхат, 290--йиғмажилд, 24-варақ.
10. ЎзМА, Р-2099, 4-рўйхат, 290-йиғмажилд, 27-варақ.
11. Қизил Ўзбекистон 1952 й. 9 сентябр.
12. Қизил Ўзбекистон 1952 й 17 декабр сони.
13. Қизил Ўзбекистон 1952 й 29 ноябр сони.